աւելի հետաքրքրական է սակայն Դ· դարու պատմագիր Ամմիանոս Մարկեդինոսի յիշատակութիւնը, որ կը պատմէ թէ Զիատ բերդը պարսիկներէն գրաւուած է· Ziata Capto Castello (XIX, 6, 4)։ Ըսել է՝ արդէն չորրորդ դարուն գոյութիւն ունէր ներկայ Խարբերդի տեղւոյն վրայ Զիատ կամ Զիատա անունով բերդ մը։ Թէ ե՞րբ եւ որմէ՞ շինուած էր այս բերդը՝ պէտք ունի ստուգութեան։ Հին ձեռագիրներու եւ ժողովուրդին քով պահուած աւանդութեան համաձայն՝ Խարբերդի բերդը հռոմէական շինութիւն մըն է (Պօղոս Ծ· Վ· Նաթանեան, Աբոտոր Հայաստանի· կ· Պ· 1879, էջ 120)։ — Երկրորդ կարեւոր հարցն է թէ ե՞րբ Զիատ բերդը խարբերդ անունն առած է։ «Խարբերդ» անունի հնագոյն յիշատակութիւնը դրեթէ մթամթամակ կ'ըլլայ պահան անձերէ· այսպէս՝ Մատթէոս Ուռհայեցի (Պատ·, էջ 433, 445) մեռած իբր 1140 թուականին· Գէորգ Կեդրենոս (II, 419, 13 καρπότε), իբր ԺԱ· դարու վերջը կամ ԺԲ· դարու սկիզբը· Ձեռագիր Ցիշատակարան մը (Վիեննա, Մխիթարեանց քով) 1160 տարիէն։

Խարբերդի «կրթական վիճակ»ի բաժինը ճոխ է, թէեւ ոչ ամբողջ, դի (էջ 323) իրեւ հնագոյն յիշատակուած Աստուածաբանական ձեմարանի (հիմնուած 1859ին) բացումէն շատ առաջ — 1847ին եւ 1852ին — Խարբերդի մէջ վարժարաններ բացուած էին (Տե՛ս Արշալոյս Արարատեան, Զմիւռնիա 1848 թ· 303։ — Նոյեան Աղաւնի կ· Պ· 1853 թ· 47), որոնց յիշատակութիւնը չ'ըլլար «Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը»ի մէջ։

Խարբերդ քաղաքի եւ Գիւղերուն մէջ մշակութային եռուն կեանք մը ապրուած է 1847 — 1864 տարիներուն, որոնք անծանօթ մնացած են «Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտ»ի հրատարակիչներուն։

Խարբերդի գիւղերուն մէջ լոյս տեսած են հետեւեալ թերթերը, տպագիր, խմօրատիպ կամ ձեռագիր· Դատ, Ամէնուն համար, Լուսաշաւիղ, Դէտ, Ասպարէզ, Մրջիւնի բոյնը, Շուշան Ծոփաց (Մանուկ Գ· Ճիզմէճեան, Խարբերդ եւ իր զաւակները· Ֆրէզնո—Վիեննական 1955, էջ 73, 402)· Եփրատ, Ծովակ, Հայրենիք Առուակ (վահէ Հայկ, Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը· Նիւ Եորք 1959, էջ 346, 398, 463)։ Հինգ հատ ալ մենք յիշենք· Անանուն, Թմբուկ, Թռչնիկ, Սոխակ եւ Տատրակ։ Առաջինը լոյս տեսած է 1872ին ձեռագիր, դժբախտաբար անունը անծանօթ։ Պոլսոյ Հայրենիք (1872 թ· 108) կը գրէ 1872 Յունիս 30ին· «Ուրախութեամբ կ'իմանանք որ բաւական ժամանակէ ի վեր ձեռագիր Ագգային, Բանասիրական թերթ մի կը հրատարակուի ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՄԷՋ խմբագրութեամբ բնիկ Մելիտինեցի Մեծ Յովհաննէս էֆ· Եազըճեանի եւ օժանդակութեամբ Շաւարշայ, Վահանայ, Յովհաննէսի Յարութիւնեանի Ս· Եղ· Մարմանդեանի։ Աներկմիտ եմք թէ Խարբերդի ուսումնասէր ազգայինք մեծաւ հաճութեամբ կը ջանայեն եւ րիտասարդաց սոյն ազդօգուտ ձեռնարկութիւնն»։ Երկրորդ՝ Թմբուկ՝ խմորատիպ է, լոյս տեսած 1910ին եւ յետոյ ճուղուած եփրատին հետ (Տե՛ս ժամանակ, կ· Պ· 1910 թ· 371)։ Թռչնիկ, Սոխակ եւ Տատրակ ձեռագիր հրատարակուած են (Տե՛ս Նոր Գիր, Նիւ Եորք 1950 թ· 3—4, էջ 134)։

Առանցմէ Եփրատ, Ամենուն համար, Լուսաշաւիղ եւ Դէտ թերթերու հաւաքածոները ունինք մեր Վիեննայի Մատենադարանին մէջ։

«Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը» հատիւ 8 էջ յատկացուցած է Խարբերդի Սբբ· Առաքելոց մասին առանձին հատոր մը լեցնելու չափ նիւթ կայ հին Ձեռագիր Ցիշատակարանները եւ սա՛ թերթերուն մէջ· Նոյեան Աղաւնի (1853 թ· 48), Պեզասեան Թռչնիկ (1864 թ· 37), Հայրենիք (8171 թ· 70), Արեւելք (1884 թ· 12, 1886 թ· 718, 1889 թ· 2380, 1890 թ· 2673), Բիւզանդիոն (1897 թ· 1127, 1904 թ· 2407—2414), եւ այլն, եւ այլն։

Գրաւիչ են նկարագրութիւնները Խարբերդահայ տան, տարազին, հարսանեկան սովորութիւններուն (էջ 675) եւ գեղջկական կեանքին (էջ 705—19)։

Քանի մը գիւղերու թէ՛ պատմութիւնը եւ թէ յատուկ սովորութիւնները չատ լաւ մշակուած ու գրի առնուած են, օրինակ՝ Ծովքինը գոր գրած է ներկայ Հայաստանէն Ցարութիւն Մարտիկեան (էջ 759–90 եւ Թլկատինցիին—Խոյոլու Գիւղինը (էջ 791—835)։

Ազգային տեսակէտով չափազանց մխիթարական եւ սիրուելի է իմանալով թէ հին Խարբերդը եւ իր Գիւղերը այսօր ալ ողջ են, կ'ապրին Նորաշէն Խարբերդի մէջ ներկայ Հայաստանի, ուր փոխադրուած են 1957ին, աւելի քան 3000 Խարբերդցիներ (Տե՛ս էջ 1052—1072)։

«Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը» պէղեզիկ աշխատասիրութիւն մըն է եւ փայլուն հրատարակութիւն մը, որ պատիւ կը բերէ թէ՛ Մեծայարդ Մեկենասին եւ թէ հրատարակութեան սատարող անձերուն։

Կատարեալ կրնար ըլլալ ան, եթէ ինչ ինչ մասեր, որոնք անհրաժեշտ չէին՝ չապահովելով՝ ներս առնուէին Հին Հայ Ցիշատակարաններու եւ Հայ Մամուլի ընծայած տ՛յնքան թանկագին նիւթերն ու տեղեկութիւնները, զորոնք սիրայօժար պիտի տրամադրէինք մեր հաւաքածոներէն։

Հ· ԵՓՐԵՄ ՊՕՂՈՍԵԱՆ



## ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Ընդարձակուած Խմբագրութեամբ)


Աբրահամեան Ա· Հ·, Հորենացու վերագրվող «Աչխարհացոյց»ի հեղինակի հարցի չուրջ։ Երեւան 1940, 8°, էջ 224։

— — Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում։ Պրակ Բ·։ Երեւան 1959, 8°, էջ 206 (Համալսարանի հրատ·)։

— — Մատենադարանի ձեռագիրը գանձերը։ Երեւան, Հայպետհրատ· 1959, 8°, էջ 144։

Աղթալեան Ն·, Գրական քնադատական երկեր։ Պէյրութ 1959, Ֆօթօ-Բրէս, 8°, էջ I + 455։

Անէմեան Արսէն, Ամրողջական երկեր։ Ա· Հատ· Բանաստեղծութիւններ (1920—1940)։ Վիեննական 1959, 8°, էջ 158։

Այվազեան Ադասի, Անձրեւը, նովելներ։ Թբիլիսի 1959, 8°, էջ 122։

Անասեան Հ· Ս·, Հայկական Մատենագիտութիւն, Հատոր Ա·։ Երեւան 1959, 4°, էջ XCV + 1229 (Հ· ՍՍՌ ԳԱ Հրատչ·)։

— — Մատենագրական քնագրեր եւ Ձեռագրացուցակներ։ (Արտատպ· «Հայկական Մատենագրութեան Ա· հատորից)։ Երեւան 1959, 8°, էջ 60։

Աչխատութիւններ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի·

Ա հատոր, Երեւան 1948, 8°, էջ 303։

Բ հատ· Երեւան 1950, 8°, էջ 279։

Գ հատ· Երեւան 1950, 8°, էջ 168։

Դ հատ· Երեւան 1950, 8°, էջ 257։

(Հ· ՍՍՌ· Գիտ· Ակադեմիա)։

Ասպարէզ Ցիսնամեակ 1908—1958։ Ֆրէզնօ, տպ· Ասպարէզ 1959, 4, էջ 402։

Ատրեան Վ·, Հողի ճայնը։ Երեւան, Պետհրատ· 1959, 8°, էջ 448։

Արագոն Լուի, Բանաստեղծութիւններ եւ պատմուածքներ։ Երեւան, Պետհրատ 1959, էջ 292։ (Թրգմ· Ֆրնս· Կոթիկեան եւ Շ· Տատուրեան)։

Բարուզդին Սերգեյ, Ինչպէս ձիւնիկը Հընդկաստան ինկաւ։ (Ռուս· Թարգմանեց Հախնազարեան Մ· Գ·)։ Երեւան, Հայպետհրատ 1959, 4°։

Դաշտենց Խաչիկ, Բայրոնը եւ հայերը։ Երեւան Պետհրատ· 1959, 8°, էջ 179։

Դերենիկ Եպս·, Դատաստարակչական առաջնորդութիւն։ Պէյրութ 1959, տպ· կ· Տօնպետհրատ 1959, 4°։

— — Հայաստան։ Գառնի Ալբոմ։ Պէյրութ 1959։

— — Հայաստան, Զուարթնոց Ալպոմ։ Պէյրութ 1959։

— — Հայաստան, Ձեռագրաց Ալպոմ։ Պէյրութ 1959։

Զուրաբեան Ս· Շ·, Հայ անտեսագիտական մտքի զարգացման ուրուագծեր։ Երեւան 1959, 8°, էջ 490։ (ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատչ·)։

Թաթիկեան Շահէն, Կրակի պարը։ Երեւան 1959, 8°, էջ 204։

Թորեան Ալիս, Թագ Մեծին կիւրոսի։ Ողբերգութիւն ե արար։ Պէյրութ 1959, տպ· Սեւան, 8°, էջ 106։

Թումանեանց Յ·, Գիքորը (Խանչեանի նկարներով)։ Երեւան, Պետհրատ 1958, 4°, էջ 26։


© National Library of Armenia

Իսկէնտէրեան Յարեթ Մ·, *Քերթուածներ ու արձակ էջեր*: Պէյրութ 1959, Տօնիկեան, 8°, էջ 115:

Խալաթեան Լեւոն, *Վահան Փափազեան*: Երեւան 1959, ՀԹԸ հրկ· 8°, էջ 88:

Խեչումեան Վիգէն, *Գիրք պանդխտութեան*: Երեւան, Պետհրատ· 1959, 8°, էջ 288:

*Ծաղկեփունջ բարոյալից պատմուածքներու Ը·*: Պէյրութ 1959, տպ· Մշակ, 8°, էջ 48:

Կորոլենկօ Վ· Գ·, *Ընտիր երկեր*: Երեւան, Պետհրատ 1959, 8°, էջ 539:

Ղարիբեան Ա· եւ Գ· Պարիս, *Դպրոցական ուղղագրական բառարան*: Երեւան, Հ· Պետ· Ուս· հրատ· 1959, 8°, էջ 256:

Մարտիրոսեան Լեւոն, *Կեանքի մը ալպոմը· Ցուչեր եւ խոհեր*: Պէյրութ 1959, տպ· Տօնիկեան, 8°, էջ 717:

Միքայէլեան Ռ· Լ·, *Ջերմուկ առողջարանը*: Երեւան, Հայպետհրատ 1959, 8°, էջ 48:

Մուրադեան Ն·, *Արմէն Արմենեան*: Երեւան, հրտկ· ՀԹԸ, 1959, 8°, էջ 120:

Յակոբեան Թ·, *Սովետական Հայաստանի տեսարժան վայրերը*: Երեւան 1959, 8°, էջ 208 + պատկերներ: (Հրտկ· Համալսարանի):

Յարութիւնեան Վ·, *Դաստիարակչական դաղափարները ժողովրդական հէքիաթներում*: Երեւան, Հայպետ ուսմհրատ· 1959, 8°, էջ 152:

Նաջարեան Հ· Ս·, *Ժէ· դարի սկզբի Թուրքիոյ Հայոց պատերազմը եւ Հայերի տարագրութիւնը*: Երեւան 1959, 8°, էջ 83: Հրտկ· Համալսարանի:

Նոր-Այր, *Անուանի երգը*: Երեւան, Պետհրատ 1959, 8°, էջ 248:

*Նոր էջ*: Գիրք գրականութեան, թիւ 11: Թեհրան 1959, 8°, էջ 127:

Շահպազ Ստ·, *Մենք Հայերս*: Պէյրութ 1959, 8°, էջ 190:

Շիրազ Յովհ·, *Քնար Հայաստանի*: Երեւան, Պետհրատ· 1958, 8°, էջ 471:

Պաստրմաճեան Հրանդ, *Հայոց պատմութիւն· Բ Հատոր* (Թրգմ· Մ· Իշխան): Անթիլիաս 1958, տպ· Կաթողիկոսարանի, 8°, էջ 276:

*Պատմա-բանասիրական Հանդէս· Գիրք 2—3* (5—6): Երեւան 1959, 8°, էջ 410 (Հ· ՍՍՌ ԳԱ Հրտկչ·):

Պետրոսեան Վ·, *Վերջին դիւցը*: Երեւան, Պետհրատ· 1959, 8°, էջ 226:

Սարաֆեան Գէորգ Ա·, *Գոհարներ ազգերու դրականութենէն*: Պէյրութ 1959, տպ· Մշակ, 4°, էջ 220:

Սարգսեան Խ· Ս·, *Նալբանդեանի գրական ստեղծագործութիւնը*: Երեւան 1959, 8°, էջ 216: (Հայ· ՍՍՌ ԳԱ Հրատկչ·):

— — *Պետրոս Դուրեան*: Երեւան, Պետհրատ· 1959, 8°, էջ 142:

*Տեղեկագիր Արարկերի Մխիթեան 32րդ պատգամաւորական ժողովի, գումարուած Մայիս 30, 31, 1959*: Նիւ Եորք, 8°, էջ 40:

Տօնիոյենց Արտաշէս, *Սրտի ալեակներ*: Հալէպ 1948, տպ· Տիգրիս, 8°, էջ 47:

Sarafian A. Krikor, The Armenian Apostolic Church, Her Ceremonis, Sacraments, Main Feasts and Prominent Saints. Text Book. Fresno 1959, 8°, էջ 131:

Rhodes Erroll F., An annotated list of Armenian New-Testament Manuscripts. (Annual Report of Theology, Monograph Series, vol. 1. Rikkyo [St. Paul] University), Tokyo 1959, 8°, p. XIV + 192.

Абрамян А.Г., Рукописные сокровища матенадарана. Ереван 1959, 8°, էջ 108:

Чалсян В. К., История Армянской Философии, Ереван 1959, 8°, էջ 374:

Herausgeber, Eigentümer und Verleger: Mechitharisten-Kongregation in Wien, VII., Mechitaristengasse 4
Druck der Mechitharisten-Buchdruckerei — Für den Inhalt verantwortlich: P. Mesrop Habozian
Alle Wien VII, Mechitaristengasse 4

© National Library of Armenia